

بسمالله الرحمن الرحيم

بررسی فرم و نقش ماهی بر سفال عصر مفرغ (مطالعه موردی شهرسوخته زابل)

چکیده:

نقش ماهی بر روی ظروف سفالی در ادوار تاریخی هنر ایران، از فراوانترین و متنوع‌ترین نقوش محسوب می‌شود، در برخی از ظروف دوران اسلامی نقش ماهی به نحوی متفاوت و متنوع ظاهر گردیده؛ که احتمال می‌رود این نقش ریشه در دوره‌هایی قبل از اسلام چهبسا عصر سنگ و فلز به خصوص عصر مفرغ ایران داشته باشد. پژوهش پیش‌رو از نوع بنیادی صورتگرفته و در آن نقش و فرم ماهی در عصر مفرغ و منطقه‌ی خاص شهرسوخته سیستان، به شیوه‌ی توصیفی و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است. روش جمع‌آوری داده‌ها، اسنادی یا کتابخانه‌ای بوده و در تعدادی از نمونه‌ها آثار موزه‌ای، مورد بررسی قرار گرفته است. 10 تصویر مورد بررسی از ظروف سفالی برجای مانده‌ی عصر مفرغ ایران که در موزه‌ها و کتب منابع معتبر و موثق دردسترس هستند، منابع اصلی تصاویر این پژوهش محسوب می‌شوند همچنین تنها شواهد باقیمانده از این اعصار شگفت هستند. در این پژوهش تلاش است با بررسی سفالهای عصر مفرغ ایران، نحوه بازنمایی نقش این جانور مکرراً، مورد بررسی قرار گیرد. تا به پرسش اصلی نقش ماهی در عصر مفرغ به چه صورتهایی (فرم و نقش) نمود یافته ؟ پاسخ داده شود. طبق نتایج به‌دست آمده که نقش ماهی بر سفال عصر مفرغ شهرسوخته دارای مجموعه‌ای از تضادهاست؛ ماهی در حال حرکت و سکون، انفرادی و جفتی و ... با همنشین به نمایش درآمده است.

کلیدواژه‌ها: عصر مفرغ، سفال، شهرسوخته، نقش ماهی

مقدمه:

نقش ماهی از نقوش رایج در هنر ایران به‌ویژه ظروف سفالی است که بیشترین جلوه را به نمایش می‌گذارد. نقشهای به‌کار رفته بر روی ظروف عصر مفرغ را میتوان به عنوان ریشه و پیشینه‌ی این نقش دانست که در نابترین حالت خود ترسیم شده‌اند. در این ظروف نقوش ماهی دارای تنوع بالایی از نحوه‌ی ترسیم هستند؛ که در نوع ماهی، طرح کلی و نمایش فلسها، بالها و حالت ماهی به نمایش گذاشته شده‌اند. در این میان به پرسشهای فرعی مانند: قرارگیری فلس نقش ماهی بر ظروف عصر مفرغ شهر سوخته چگونه است؟ حرکت و سکون در نقش ماهیهای شهر سوخته چگونه نمایش داده شده- است. پاسخ داده شده که به انجام این پژوهش انجامید.

پیشینهی پژوهش:

فهیمة سراوانی 1394 در پژوهش " بررسی نقوش حیوانی سفالینههای شهرسوخته " به بررسی این نقوش پرداخته است. حسین شرفی 1392 در پایان نامه خود با عنوان "بررسی نقوش سفالینههای یافتشده در شهر سوخته(زابل)" نقوش را به دستهای هندسی، طبیعی، ترکیبی و فریز تقسیم کرده است. محمد اتحادینیا 1392 در پایان نامه کارشناسی ارشد خویش تحت عنوان "مطالعه تطبیقی آثار هنری در تمدن شهرسوخته و جیرفت" به مطالعه این دو تمدن کهن پرداخته است. رضا حیدریشکیب، محمد افروغ و الهام میرکمالی 1391 در مقالهای با عنوان "جایگاه نگاره تزئینی نقش ماهی در هنر و فرهنگ ایران" به بررسی چند تصویر با نقش ماهی پرداخته اند. مهدی فلاح مهنه 1389 در رساله ی کارشناسی ارشد خود با عنوان "مقایسه تطبیقی نقوش سفالینههای عصر مفرغ با بافتههای امروزی(مطالعه موردی: محوطههای شهرسوخته و بمپور)" به بررسی و تطبیق موارد نامبرده پرداخته است. مهدیه شیرازی 1390 در پایان نامه کارشناسی خویش با عنوان "بررسی فرم و نقش ماهی در ایران باستان" به جمعآوری مجموعههای از نقوش ماهی از عصر سنگ تا دوره اسلامی پرداخته است. مریم فروغینیا در سال 1387 در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان " بررسی تطبیقی نقوش سفال شهرسوخته و جنوب ترکمنستان، با تأکید بر اصل همحضوری نقوش جانوری"، نقش ماهی در تمدن شهرسوخته را مورد بررسی قرار داده اند. پژوهشهای صورت گرفته با توجه به اطلاعات جامع و منابع مناسب تصاویر تفاوت بارزی با پژوهش پیشرو دارند این تحقیق به بررسی انحصاری نقش ماهیهای در عصر مفرغ و محوطهی خاص شهرسوخته پرداخته تا ویژگی این بارز گردد؛ که در اتحاد توضیح داده شده است.

روششناسی

پژوهش حاضر از نوع بنیادی است و در آن نقش و فرم ماهی در عصر مفرغ و منطقه شهرسوخته به شیوهی توصیفی مورد بررسی قرار گرفته است. روش جمع آوری اطلاعات، کتابخانهای و در مواردی در بررسی آثار موزهای هستند. ابزارهای جمع آوری دادهها کتاب، عکس و اینترنت هستند و در راستای هدف پژوهش، تعداد زیادی از آثار شهرسوخته سیستان (زابل)، مورد بررسی قرار گرفته و فرمهای ماهی و آثار منقوش به نقش ماهی از میان آنها تفکیک شده است.

ضرورت و اهمیت موضوع:

این تحقیق در راستای ریشه یابی بخشی از نقوش و فرمهای ماهی مورد استفاده در هنر عصر مفرغ ایران باستان، ضرورت داشته و به طبع مجموعهی نفیسی از نقوش در اختیار محققان و هنردوستان قرار میدهد که پیشینه و مقدمهی نقوش ماهی عصر حاضر را میتوان در آنها در نظر گرفت.

اعصار ماقبل تاریخ

این عصر شامل دوره دیرینه‌سنگی، میان‌سنگی و نوسنگی است. دوره‌ی میانی عصر سنگ و مس به مس-سنگی موسوم است. عصر فلز از حدود هزاره چهارم پیش از میلاد با استخراج مس از سنگهای معدنی آغاز میشود. اولین آثار کورهای ذوب فلز، در اریسمان اصفهان کشف شده است. بعد از مس، طلا و نقره استخراج شده و سپس، مفرغ از ترکیب مس با قلع و روی به دست آمده و بعد از آن عصر آهن آغاز شده است.

عصر فلز:

این عصر شامل عصر مس، مفرغ و آهن است. عصر مس از اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد آغاز میشود. «ایران در هزاره‌ی سوم ق.م وارد دوران مفرغ شده است». (طلایی، 1385:5). همچنین هنر سفالگری از فنون متداول مردم ساکن شهداد محسوب میگرددیده است. سفالگران خبیص با مهارت و سلیقه‌ی خاص خود توانسته‌اند شکلهای متنوعی به سفالهای مورد نظر خویش بدهند و با نقشهای مختلف به زیبایی آن بیافزایند سفالهای نخودی، قرمز، نخودی مایل به سبز و خاکستری مکشوفه از لحاظ پخت و استحکام با ظروف سایر نقاط قبل از تاریخ ایران برابری میکند. نقوش حیوانات و گیاهان که بر سفالها دیده میشود، غالباً از طبیعت و اشیاء موجود زمان خویش الهام گرفته و هنرمند با رنگ سیاه تصاویر مختلفی را با سبک تخیلی عرضه میکنند.

شهر سوخته:

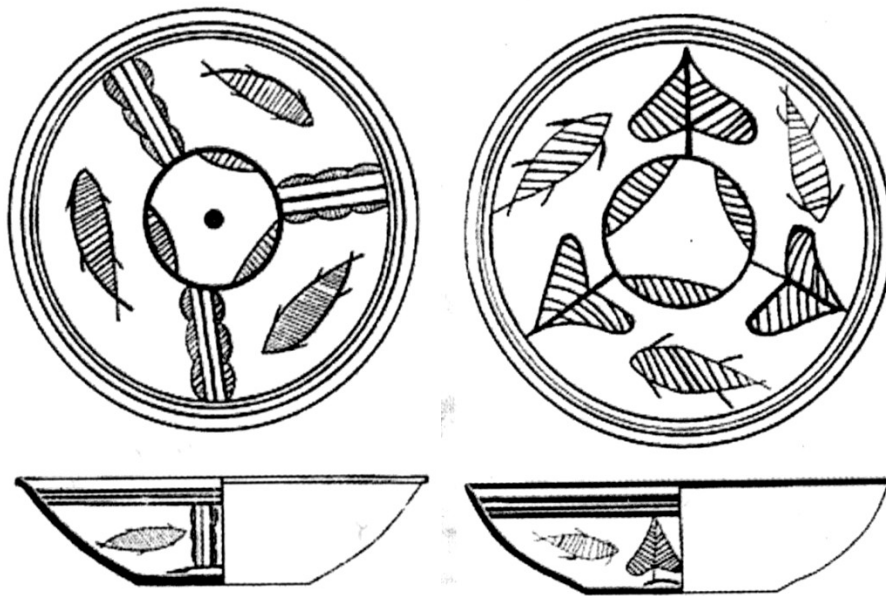
از دیگر محوطه‌های عصر مفرغ، میتوان به شهر سوخته اشاره کرد. «گسترده‌ترین دوره‌ی شهر سوخته متعلق به لایه‌های هفتم تا پنجم یعنی سالهای بین 2800 تا 2500 ق.م است» (سید سجادی، 1385:17). محوطه باستانی شهر سوخته در حدود 56 کیلومتری شهر زابل واقع در استان سیستان و بلوچستان با دیرینگی پنج هزارساله قرار دارد؛ و دارای چهار دوره سکونت بشری میان سالهای 3200 تا 1800 ق.م است. طبق بررسی‌های صورت گرفته توسط سیدمنصور سیدسجادی «این شهر صد و پنجاه و یک هکتار وسعت دارد و حدود سه‌هزار و دویست سال قبل از میلاد پایه‌گذاری شده و حدود دو هزار سال قبل از میلاد از بین رفته است؛ یعنی یک دوره‌ی حدود هزار و دویست ساله زندگی در این شهر جریان داشته‌است» (سیدسجادی، 1383:14). شهر سوخته در حقیقت معرف یک مرحله گذار از دوران پیش از تاریخ به دوران تاریخی است این شهر با حجم فراوان داده‌های انسان‌سنجی نمونه یک شهر شناخته شده در شرق فلات مرکزی است که ترکیبات اقوام کهن را به گونهای مستند به نمایش میگذارد (آویشی، 1392:18). ماهیهای استیلز از نقشمایه‌های بسیار شاخص این تمدن است. اندام میل‌های شکل و یا هلالی شکل با سرهای شانهای کمائی یا مثلثی که اغلب دارای هاشورهای متقاطع می‌باشند، از ویژگیهای شاخص ماهیهای انتزاعی این منطقه است. گاهی این ماهیها دارای باله هستند و در مواردی نیز نقش ماهی کاملاً به صورت طبیعی نشان داده شده است. برخی از ماهیها دارای دو سر مثلثی شکل هستند. «نقش ماهی نه تنها به صورت ترکیبی بر روی شانه ظروف بلکه درون کاسهها به صورت متناوب با دیگر نقشمایهها دیده می‌شود. این نقش اغلب دارای کیفیت پویایی در نقشمایه‌های ترکیبی است و جایگاه مهمی

را در هارمونی نقوش به خود اختصاص می‌دهد» (یوتوزی، 1385: 517). در تصویر 1 از خطهای موازی و متقاطع برای نشان دادن فلس ماهی استفاده شده‌است و فرم ماهی به صورتی است که حرکت را القا میکند. و شاید جهش و پریدن ماهی را به نمایش درآورده‌اند ماهی دارای دم دو شاخه و چهارباله است؛ بدن باله دار، دم شکافدار و بدنی که به صورت متناوب با مثلثهای توپر و دو خط مورب پر شده است. در تصویر 2 نقش ماهی شبیه تصویر 1 است خطوط بههم نزدیکتر هستند و اندازه‌ی ماهی بزرگتر به نظر می‌آید که باتوجه به تناسب پرنده میتوان احتمال داد که؛ القاکننده‌ی ماهیهای عظیمی باشند که در سیستان قدیم موجود بوده‌اند. دم ماهی کمی باریکتر و کوتاهتر شده است خطوط اطراف بشقاب گویی موج را به نمایش درآورده‌اند. در این تصویر، لک‌لک به عنوان جانور همنشین با نقش ماهی، نمایش یافته است.

تصویر 1: ماهی مسیک با سر کوچک (سمت چپ)
تصویر 2: سفال شهر سوخته و حوزهی هیرمند

در تصویر 3 سه عدد ماهی با خطهایی موازی که بیانگر فلس است، درون کاسه نمایش یافته است. طرز قرار گرفتن ماهیها نشان می‌دهد که در فضایی سه گانه، در حال گردش به دور نقطه‌ای هستند. که شاید نقطه‌ای خاص و مقدس باشد دایره نمادی از خداست و گردش ماهیها نوعی طواف را تداعی میکند سه شکل دوکی مانند داخل دایره قرار دارد که طرح بدن ماهیها در آن تکرار شده است و خطوط درون ظرف هم موج را به نمایش گذاشته‌اند. در تصویر 4 نیز ماهیهای نمایش یافته، مشابه ماهیهای تصویر 3 هستند؛ با این تفاوت که از خطوط موازی کمتری برای نشان دادن فلس استفاده شده و خطوط اریب شده‌اند؛ ماهیها بزرگتر به نظر می‌آیند. فضای سه‌گانه تصویر 4 با نمایش برگهای پهن پنجی شکل مشابه برگ نیلوفر آبی، ایجاد گردیده‌اند. طرح درون برگها همان طرح یا فلس ماهیها را دارد و این رابطهی این دو را نشان می‌دهد.

تصویر 3: کاسهی سفالی منقوش نخودی رنگ با نقش 3 ماهی از شهر سوخته (سمت چپ)
تصویر 4: کاسهی سفالی منقوش نخودی به نقش ماهی از شهر سوخته

در تصویر 5 نقش مرکزی شامل نقش یک جفت شاهماهی محاط در دایره‌های مضرس است که بزرگتر و با جزییات بیشتر، نسبت به دیگر ماهیها ترسیم یافته‌اند؛ در مرکز بر نقش محوری شاه ماهیها تأکید شده است. سایر ماهیها در حال گردش در ردیفهای مجزا هستند. ماهیهای پیرامون برخلاف شاهماهی که با جزییات (سر مجزا، چشم، باله و دم) ترسیم شده؛ ساده‌اند و جز فلسه‌های اریب نقش دیگری ندارند سر، چشم و باله در این نقوش ترسیم نشده‌اند. خطوطی که ماهیها را به وصل میکنند حالت موج داشته اند که پیوستگی این موجود را به نمایش میگذارند.

تصویر 5 کاسه سفالی با نقش ماهیهای فراوان شهر سوخته

در تصویر 6 بدن ماهی به صورت اغراق آمیزی باریک شده است ماهی، فاقد باله بوده و دم آن هندسی است. از خطوط موازی برای نشان دادن فلس استفاده شده و سرها مثلثی شکل توپر با نقشی شبکهای هستند. در تصویر 7 بدن ماهی باریک شده و در پشت ماهی تیرگیهایی دیده میشود که احتمالاً نوعی باله باشد. ماهی، فاقد نقش فلس است و دم آن شانهای کشیده میباشد. در تصویر 8 نقش ماهی خیلی ساده بوده و فاقد فلس و باله است؛ سر همچنان مثلثی و شبکهای ترسیم شده است.

تصویر 6: ماهی مسبک شهر سوخته با دو سر مثلثی شکل (سمت چپ)
تصویر 7: ماهی مسبک شهر سوخته با سر مثلثی شکل و هاشورهای متقاطع بدن سجاقدار و دمشانهای
تصویر 8: ماهی مسبک شهر سوخته با سر مثلثی شکل و هاشورهای متقاطع و دمشانهای

در تصویر 9، ماهی ساده شده و باله و فلس ندارد و چشمها به صورت واضحی نشان داده شده است. در این تصویر ماهی در نهایت سادگی دارای چشم و تزئینات در قسمت انتهایی بدن خود یعنی دمشانهای است. در تصویر 10، سر ماهی به خطی زاویهای، مشخص و خلاصه شده و بدن آن فاقد فلس و باله است و اثری از چشم، در ماهی دیده نمیشود؛ دمها همچنان شانهای هستند.

تصویر 9: ماهی مسبک شهر سوخته با سر مثلثی شکل، چشمان برجسته و دمشانهای (سمت چپ)
تصویر 10: ماهی مسبک شهر سوخته با سر زاویهای

نتیجهگیری:

براساس مدارک ذکر شده تعداد 10 ظرف با نقش ماهی، که کاسهها و بشقابهای سفالی هستند مشاهده میشوند؛ در مجموع ماهیها فاقد نقش واقعگرایی فلس هستند و با خطوط موازی و مارپیچ فلس ترسیم شده است؛ و در مواردی فاقد فلس هستند. قرارگیری ماهیها بر روی ظروف به صورت انفرادی و دستهجمعی صورت گرفته؛ پرنده و گیاه همنشینهای ماهیها در تعدادی از ظروف هستند ماهیهای جفتی تصویر 5 طبیعیترین نقش را در میان نقوش دارد، و در مقابل نقوش 6-10 در نهایت استرلیزه بودن هستند. نوع قرارگیری به دو حالت متحرک و ساکن است؛ تصویر 1 سکون ماهی در برابر پرنده را

نشان میدهد؛ تصاویر 6 تا 10 شدت حرکت را به نمایش گذاشته‌اند به‌علاوه که در تصویر 5 دو نوع ساکن و متحرک نشان داده شده‌است؛ علاوه بر این نوع ماهیهای مرکزی تصویر 5 شاهماهی را به نمایش میگذارد که نمایش همزمان دو نوع ماهی در این ظرف قابل مشاهده‌است.

تعداد ماهیها در تصویر 5 به اوج خود یعنی 12 عدد میرسد و این در مقابل تصاویر انفرادی ماهی شماره 2 و 6 تا 10 قرار دارد. در مواردی که باله دارند به‌صورت خطی هستند و تنها در تصویر طبیعی 5 بالهی متفاوت مثلثی توپر قابل مشاهده‌است.

منابع تصویر

تصویر 1, 6, 7, 8, 9, 10: یوتوزی، مورتیز؛ (1387)، مترجم رضا مهر آفرین، "پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری شهر سوخته پیش از تاریخ سیستان"، تهران؛
تصویر 2: فروغی، مریم، (1387)، "بررسی تطبیقی نقوش سفال شهر سوخته و جنوب ترکمنستان، با تأکید بر اصل هم‌حضوری نقوش جانوری"، رسالهی کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر بهمن نامور مطلق، تهران: دانشگاه الزهرا
تصویر 3 و 4: سجادی، سید منصور؛ (1385) "شهر سوخته آزمایشگاهی بزرگ در بیابانی کوچک"، زابل، ناشر
تصویر 5: سراوانی، فهیمه (1394) بررسی نقوش حیوانی سفالینه‌های شهر سوخته، دومین همایش ملی باستانشناسی ایران.

منابع

آویشی، حمیدرضا (1392) بررسی تحلیلی زیباییشناسی فرم و نقوش سفالهای شهر سوخته، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس
اتحادینیا، محمد (1392) مطالعه تطبیقی آثار هنری در تمدن شهر سوخته و جیرفت، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علم و هنر یزد
جوادیپور، سمیرا؛ (1382)، "نگاه اسطوره‌های بر نقش ماهی در ایران پیش از اسلام"، رساله کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه
حیدریشکیب، رضا، افروغ، محمد، میرکمالی، الهام (1391) جایگاه نگاره تزئینی نقش ماهی در هنر و فرهنگ ایران، کتاب ماه هنر، شماره 164، ص 58-63
سراوانی، فهیمه (1394) بررسی نقوش حیوانی سفالینه‌های شهر سوخته، دومین همایش ملی باستانشناسی ایران.
سید سجادی، سید منصور؛ (1385) "شهر سوخته آزمایشگاهی بزرگ در بیابانی کوچک"، زابل، ناشر میراث فرهنگی و گردشگری شهر سوخته
سید سجادی (1383) آغاز شهرنشینی در نیمه شرقی فلات ایران. نامه باستانشناسی. سال سوم. شماره 6. ص 63-96
شرفی، حسین (1392) بررسی نقوش سفالینه‌های یافت‌شده در شهر سوخته (زابل)، رساله کارشناسی ارشد در مؤسسه آموزش عالی نبی اکرم (ص).
شیرازی، مهدیه (1390) بررسی فرم و نقش ماهی در ایران باستان. رساله کارشناسی دانشگاه هنر زاهدان

طلایی، حسن (1385)، عصر مفرغ ایران، چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

فلاح مهنه، مهدی (1389) مقایسه تطبیقی نقوش سفالینه‌های عصر مفرغ با یافته‌های امروزی (مطالعه موردی: محوطه‌های شهرسوخته و بمپور)، رساله کارشناسی ارشد رشته باستانشناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

یوتوزی، مورتیز؛ (1387)، مترجم رضا مهر آفرین، "پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری شهرسوخته پیش از تاریخ سیستان"، تهران: